

ΕΚΔΟΧΕΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

VERSIONS OF DOMESTIC VIOLENCE AND CHILD ABUSE IN CHILDREN'S LITERATURE

Κάλλια Ασαργιώτη
Εκπαιδευτικός ΠΕ70
ΜΑ στις Επιστήμες της Αγωγής
kalliasargioti@hotmail.com

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση των αναπαραστάσεων ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης που ανιχνεύονται σε παλαιότερα και σύγχρονα βιβλία για παιδιά και εφήβους της εγχώριας και ξένης εκδοτικής παραγωγής. Παρουσιάζονται, η συνδρομή των κλασικών βιβλίων στον προσδιορισμό του θέματος, τα κριτήρια γραφής αυτής της ιδιαίτερης κατηγορίας βιβλίων, καθώς και τα όρια στη ρεαλιστική αναπαράσταση. Μέσα από το άρθρο διαφαίνεται η υπέρβαση των αυστηρών ηλικιακών ορίων του αναγνώστη στα κλασικά βιβλία και η ανίχνευση των λογοτεχνικών τεχνικών μέσω των οποίων πραγματοποιείται η υπέρβαση της παιδαγωγικής λογοκρισίας. Παράλληλα, συγκρίνεται ο τρόπος παρουσίασης της κακοποίησης σε παλαιότερα και σύγχρονα βιβλία, ώστε να αναδυθεί η εκάστοτε διαφορετική στάση συγγραφέα και κοινωνίας.

Λέξεις κλειδιά

Ενδοοικογενειακή βία, παιδική κακοποίηση, σύγχρονα - παλαιότερα έργα, ανανοηματοδότηση κλασικών έργων, διακειμενικότητα, λογοτεχνικές τεχνικές.

Abstract

The purpose of this paper is to investigate the representations of domestic violence and child abuse in classic and modern books for children published in Greece and abroad. The contribution of classics to the definition of the subject, the criteria of writing books that thematize domestic violence and child abuse and the limits of their realistic representation are examined in our study. The article exemplifies how classic books overcome the reader's strict age limits. It also looks into the literary techniques authors resort to to overcome pedagogical censorship. Finally, the representation of the above themes in classic and modern books are compared so as to detect the shifts in a given author's and society's attitude.

Key words

Domestic violence, child abuse, modern- classic books, interpretation of classic books, intertextuality, literary techniques.

0. Εισαγωγή

Σε έρευνες που διεξήχθησαν και αφορούσαν την ενδοοικογενειακή κακοποίηση και κακοποίηση παιδιών, υπήρξαν προτάσεις προγραμμάτων για την προστασία διάφορων ομάδων από τη βία (Brino & Williams, 2008, Padilha & Williams, 2009). Τέτοιου είδους προγράμματα περιλάμβαναν μεταξύ άλλων και τη χρήση βιβλίων που απευθύνονταν σε γονείς, εκπαιδευτικούς και παιδιά. Είναι γνωστό πως τα βιβλία θεωρούνται σημαντικό εργαλείο για τη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών, καθώς πυροδοτούν την εξωτερίκευση συναισθημάτων και βιωμένων εμπειριών που συμβάλλουν στην κατανόηση του κόσμου (Caldin, 2002, Souza & Bernardino, 2011). Παράλληλα, βοηθούν τα παιδιά να διαχειριστούν τραυματικές εμπειρίες, όπως η σεξουαλική κακοποίηση (Soma & Williams, 2014).

Σύμφωνα με τη Lampert (2012), αν και το παιδικό βιβλίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την πρόληψη της σεξουαλικής κακοποίησης των παιδιών, πολύ λίγες μελέτες εστιάζονται στο θέμα της παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης στην Παιδική Λογοτεχνία. Σε αυτό το άρθρο παρουσιάζονται βιβλία για παιδιά και εφήβους που πραγματεύονται το θέμα της ενδοοικογενειακής βίας και της παιδικής κακοποίησης. Παράλληλα, διερευνάται το ερώτημα αν αυτά τα έργα έχουν τη δυνατότητα να ευαισθητοποιήσουν τα παιδιά σχετικά με αυτό το θέμα.

Στο παρόν άρθρο αξιοποιούνται μυθιστορήματα, παραμύθια και εικονογραφημένα βιβλία. Τα εικονογραφημένα βιβλία έχουν τη δυνατότητα να ευαισθητοποιήσουν τα παιδιά σχετικά με την πρόληψη της κακοποίησης και μπορούν να προωθήσουν την ανάπτυξη διαφορετικών μορφών γραμματισμού (Martinez & Harmon, 2012), καθώς συνδυάζουν λέξεις και εικόνες, με τις εικόνες μάλιστα να πρωτοστατούν. Μέσω της βιβλιοθεραπείας¹ και της χρήσης εικονογραφημένων βιβλίων τα παιδιά συνδιαλέγονται με τους χαρακτήρες των βιβλίων, αναδιαμορφώνουν τη συμπεριφορά τους και νοηματοδοτούν τα συναισθήματα που προκύπτουν από τη βιωμένη εμπειρία (Rozalski, Stewart & Miller, 2010). Για τον λόγο αυτό, στο παρόν άρθρο, θα αναλυθεί η χρησιμότητα ελληνικών και μεταφρασμένων σύγχρονων και παλαιότερων εικονογραφημένων βιβλίων που εστιάζουν στο συγκεκριμένο θέμα. Μέσω μιας δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ του αναγνώστη και της ιστορίας, αυτή η επαφή μπορεί να βοηθήσει το άτομο να αντιμετωπίσει τις αλλαγές της ζωής, τα συναισθηματικά ζητήματα και τις προκλήσεις συμπεριφοράς (Stewart & Ames, 2014).

1. Θεωρητικό Πλαίσιο

1.1. Βία-Ενδοοικογενειακή Βία

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO, 2002:4) ορίζει τη βία ως άσκηση ηθελημένης ή τυχαίας δύναμης που προκαλεί βλάβη σε κάποιον. Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης (2011) ορίζει την ενδοοικογενειακή βία ως κάθε πράξη σωματικής, ψυχολογικής, σεξουαλικής βίας εντός της οικογένειας ανάμεσα σε πρώην ή νυν συζύγους, που διαμένουν ή όχι στην ίδια οικία. Στο ελληνικό σύνταγμα, η τέλεση αξιόποινης πράξης σε μέλος της οικογένειας θεωρείται ενδοοικογενειακή βία (Νόμος 3500/2006). Η βία μπορεί να προσλάβει διάφορες μορφές μέσα στην οικογένεια. Μπορεί να αφορά την κακοποίηση ηλικιωμένων από τα παιδιά τους, συντρόφων μεταξύ τους, παιδιών της οικογένειας, αλλά και κακοποίηση γονένων από τα παιδιά τους (Αλεξιάδης, 2010).

1.2. Παιδική Κακοποίηση

Ο ορισμός της παιδικής κακοποίησης επηρεάζεται από τις κοινωνικές αλλαγές σχετικά με τα δικαιώματα του ανθρώπου (Σταυριανάκη, Κυριακοπούλου, Ρίγκα & Νικολαΐδης, 2008). Η παιδική κακοποίηση με βάση τον ορισμό του WHO (1999) περιλαμβάνει οποιαδήποτε μορφή βίας ασκείται στο παιδί και βλάπτει την υγεία του, την επιβίωση, την ανάπτυξη ή την αξιοπρέπειά του. Διακρίνονται τέσσερα είδη παιδικής κακοποίησης: η σωματική κακοποίηση, η συναισθηματική και ψυχολογική κακοποίηση, η σεξουαλική κακοποίηση και η παραμέληση (WHO, 1999).

1.3. Συνέπειες ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης

Έχει αποδειχθεί πως τα παιδιά που έχουν υποστεί ενδοοικογενειακή βία είναι πιθανόν να εκδηλώσουν εξωτερικευμένες και εσωτερικευμένες διαταραχές στην εφηβεία ή στην ενήλικη ζωή (Pears & Fisher, 2005 στο Κουρκούτας, 2017). Συγκεκριμένα, τα θύματα, συχνά πάσχουν από μετατραυματικό stress, απομακρύνονται από τους γύρω τους και έχουν μειωμένο ενδιαφέρον για δραστηριότητες. Δεν εκφράζονται εύκολα και εμφανίζουν διαταραχές στον ύπνο και τη διατροφή. Γίνονται επιθετικά και αποσυντονίζονται εύκολα, ενώ έχει παρατηρηθεί δυσκολία προσαρμογής στο κοινωνικό περιβάλλον και στο σχολικό πλαίσιο. Είναι δυνατόν να εμφανίζουν μαθησιακές δυσκολίες και διαταραχή διαγωγής (Παπαμιχαήλ, 2011). Το πρόσωπο που βίωσε κακοποίηση ή έγινε μάρτυρας ενδοοικογενειακής βίας συχνά εκτίθεται σε μορφές επιθετικότητας που μπορεί να περιλαμβάνουν επαναλαμβανόμενες σωματικές επιθέσεις, ψυχική ταπείνωση και εξευτελισμό (Thompson & Trice-Black, 2012, Steele & Steele, 2014 όπως αναφέρεται στο Κουρκούτας 2017).

1.4. Το ζήτημα της ενδοοικογενειακής βίας στη λογοτεχνία

Οι τρόποι αναπαράστασης της ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης στη λογοτεχνία παρουσιάζουν ποικιλομορφία, ανάλογα με τις πολιτισμικές αξίες κάθε εποχής. Όπως παρατηρεί η Ζερβού (2020:5), *υπάρχει μια χαρακτηριστική αμοιβαιότητα ανάμεσα*

στην επικαιρότητα και την πρόσληψη των κλασικών. Η συμβολή των κλασικών έργων στη συγγραφή αλλά και στη νοσηματοδότηση της σύγχρονης λογοτεχνίας είναι καιρία. Ο Gadamer (1960) θεωρεί κλασικό ένα βιβλίο που μπορεί να «μιλήσει» σε κάθε γενιά, σαν να έχει γραφτεί αποκλειστικά για εκείνη. Το κλασικό έργο τροφοδοτεί επάλληλες αναγνώσεις, υπερβαίνοντας διαρκώς τη συνθήκη του χώρου και του χρόνου. Δηλαδή η ανάγνωση του κλασικού βιβλίου συνεχίζεται σε διαφορετικές γενιές, που εντοπίζουν σ' αυτό κάτι διαφορετικό και ενδιαφέρον.

Η πρώιμη παιδική λογοτεχνία παρουσιάζει μιαν ασυνήθιστα σκληρή θεματική (Tatar, 1992), ακριβώς επειδή τα έργα αντικατοπτρίζουν με ρεαλιστικό τρόπο τα επεισόδια ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης που εκτυλίσσονταν απροκάλυπτα την εποχή που γράφονται τα έργα. Έτσι, σε ιστορίες για παιδιά του 18ου και 19ου αιώνα οι αναπαραστάσεις αυτές μπορούν να ερμηνευτούν, αν ληφθούν υπόψη περιστατικά εγκατάλειψης παιδιών, κακομεταχείρισης, παιδικής εργασίας, εκτελέσεις εγκληματιών, τις οποίες παρακολουθούσαν ακόμη και μικρά παιδιά.

Ταυτόχρονα, οι σύγχρονες έρευνες καταγράφουν σημαντική αύξηση περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης από την αρχή της πανδημίας, σε σύγκριση με τα ποσοστά που επικρατούσαν πριν την καραντίνα. Τα λογοτεχνικά έργα φαίνεται πως ανακλούν αρκετά πιστά την επικαιρότητα της εποχής, αφού σε αυτά θίγονται θέματα όπως τα δικαιώματα των μελών της LGBTQ κοινότητας, η βία κατά των γυναικών και εν γένει τα δικαιώματα κοινωνικών ομάδων που σπάνια γίνονται «ορατές» ή ακούγεται η φωνή τους (Βασιλούδη, 2021).

Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας αναδύονται ερευνητικά κενά που απαιτείται να καλυφθούν για την παρουσίαση του κρίσιμου θέματος της κακοποίησης στον χώρο της Παιδικής Λογοτεχνίας. Για τον σκοπό αυτό, αξιοποιούνται η θεωρία της «διακειμενικότητας» της Kristeva (1969), ο «ορίζοντας προσδοκιών» του Jauss, (1995), η θεωρία του Iser (1978) για τον «υπονοούμενο αναγνώστη».

1.5. Θεωρία Πρόσληψης

Η Rosenblatt (1995) αναφέρεται στη *συναλλακτική* (transactional) σχέση μεταξύ κειμένου και αναγνώστη, δηλαδή θεωρεί πως ο εκάστοτε αναγνώστης μεταφέρει στην ανάγνωση τις δικές του προσωπικές εμπειρίες. Σύμφωνα με τον Πολίτη (1996), η θεωρητικός υπερασπίζεται την ιδέα για εκδημοκρατισμό της ερμηνείας των λογοτεχνικών κειμένων.

Στη Θεωρία της Πρόσληψης εντάσσονται τόσο η *Αισθητική της πρόσληψης ή Θεωρία της Πρόσληψης* (*Rezeptions asthetik*) του Jauss (1921-1997) όσο και η *Θεωρία της Αναγνωστικής Ανταπόκρισης* (*Wirkung*) του Iser (1926-2007). Με τη Θεωρία της Πρόσληψης, το νόημα που κρύβει το ίδιο το κείμενο αποδυναμώνεται και στο επίκεντρο τοποθετείται ο (εκάστοτε) αναγνώστης και όχι ο συγγραφέας ή το κείμενο. Ένα λογοτεχνικό έργο μπορεί να έχει διαφορετικό νόημα για διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικές περιόδους (Iser 2007: 68). Η πρόσληψη συμπληρώνει τη δημιουργία ενός λογοτεχνικού έργου και επηρεάζεται από

τους αποδέκτες της λογοτεχνίας. Έτσι, φαίνεται πως ο σύγχρονος αναγνώστης μπορεί να ερμηνεύσει ένα παλιότερο έργο με βάση τις δικές του προσλαμβάνουσες, οι οποίες σαφώς και επηρεάζονται από την επικαιρότητα.

1.6. Διακειμενικότητα

Η διακειμενικότητα είναι μία βαθύτερη διεργασία και αναφέρεται στη μετατόπιση ενός «συστήματος σημείων» σε ένα άλλο, καθώς και στη διαφοροποίηση ή στην επαναδιατύπωση της ήδη δηλωμένης ή διατυπωμένης εκφοράς του (Kristeva, 1993). Συνειδητά ή ασυνείδητα οι σύγχρονοι συγγραφείς συνομιλούν είτε με δικά τους έργα είτε με έργα άλλων συγγραφέων που απέχουν χρονικά από αυτούς (Παρίσης & Παρίσης, 2009).

1.7. Ορίζοντας Προσδοκίας

Σύμφωνα με τον Jauss, ο *ορίζοντας προσδοκιών* αφορά όλες εκείνες τις προσδοκίες, που γεννώνται στους αναγνώστες κατά την ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων και τελικά φανερώνει τον τρόπο που η λογοτεχνία επηρεάζει τους ανθρώπους (Iser, 2007). Οι διάφορες χρονικές εκφάνσεις των προσδοκιών των αναγνωστών του παρελθόντος συγκρίνονται με αυτές των αναγνωστών του παρόντος και με αυτόν τον τρόπο αναδύεται το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο διαφορετικών εποχών, αλλά και η ιστορία της ίδιας της λογοτεχνίας μέσα στον χρόνο.

Ο *υπονοούμενος αναγνώστης* ή *λανθάνων αναγνώστης* (implied reader) είναι ένας όρος που χρησιμοποιεί ο Iser (2007: 57), για να αναφερθεί στην παρουσία του αναγνώστη, χωρίς να χρειαστεί να ανατρέξει στον πραγματικό ή εμπειρικό αναγνώστη ή σε μια ιδεατή κατασκευή ενός υπερ-αναγνώστη. Ο συγγραφέας προκαθορίζει τον υπονοούμενο αναγνώστη και ο πραγματικός αναγνώστης καλείται να υιοθετήσει αυτόν τον ρόλο. Δεν είναι απαραίτητο όμως ότι ο αναγνώστης θα αναλάβει τον ρόλο, που του υποδεικνύεται. Φαίνεται πως η σύλληψη και κατανόηση του λογοτεχνικού έργου είναι διαφορετική ανά ιστορική περίοδο και επηρεάζεται από τις προθέσεις του εκάστοτε πραγματικού αναγνώστη. Κατά τον Iser, στα κείμενα υπάρχουν «τα κενά απροσδιοριστίας (Iser, 2007). Αυτά τα κενά καλύπτονται από την πρόσληψη του αναγνώστη που επηρεάζεται από τα βιώματά του και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα.

2. Μεθοδολογία

Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται ως μέθοδος επιλογής και ερμηνείας του υλικού ο Σ συνδυασμός της συγκριτικής μεθόδου και της ανάλυσης περιεχομένου. Στη συγκριτική μέθοδο χρησιμοποιήθηκαν τα δύο είδη σύγκρισης που προτείνει ο Zima (1992). Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε η *γενετική σύγκριση*, ώστε να εντοπιστούν ομοιότητες και διαφορές όσον αφορά το θέμα, το ύφος, τον χαρακτήρα ή άλλες διακειμενικές αναφορές. Ταυτόχρονα, χρησιμοποιήθηκε η *τυπολογική σύγκριση*, για να εντοπιστούν συγκλίσεις ή αποκλίσεις που προκύπτουν κατά τη γέννηση ή πρόσληψη ενός έργου και δεν προέρχονται από άμεση επαφή (Αντωνοπούλου, Καρακάση, Πετροπούλου, 2015).

Οι παραπάνω τύποι συγκριτικής μεθόδου χρησιμοποιούνται συνδυαστικά, ώστε να μελετηθούν και να αντιπαρατεθούν γραπτές αφηγήσεις που α) διαφέρουν χρονικά β) απευθύνονται σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες αναγνωστών (ενήλικες και ανήλικοι αναγνώστες). Λαμβάνοντας υπόψη πως τα λογοτεχνικά έργα αντανακλούν το χωροχρονικό στίγμα της εποχής κατά την οποία γράφονται, είναι σκόπιμο να μελετηθεί ο τρόπος που παρουσιάζεται η κακοποίηση στη λογοτεχνία για ανήλικους και ενήλικους αναγνώστες σε παλαιότερα και σύγχρονα έργα, ώστε να καταστεί δυνατή η συγκριτική προσέγγιση ομόθεμων έργων με πιθανόν διαφορετική διαχείριση του θέματος. Η σύγκριση αφορά ελληνικά έργα και έργα μεταφρασμένα στην ελληνική γλώσσα για ανήλικους και ενήλικους αναγνώστες.

Επιπλέον, χρησιμοποιείται η ανάλυση περιεχομένου, και δίνεται έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις τεχνικές με τις οποίες υποδηλώνονται ή παρουσιάζονται εμφανώς οι σκηνές βίας. Η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου μελετά γραπτά έργα με αντικειμενικό και συστηματικό τρόπο, ώστε να επιτραπεί η αξιόπιστη καταγραφή και κριτική αποτίμηση αναφορών, των οποίων τα χαρακτηριστικά έχουν προσδιορισθεί (Berelson, 1952, Holsti, 1968.) Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου αντανακλά στο λανθάνον περιεχόμενο των κειμένων του ερευνώμενου υλικού.

Η επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας ανέδειξε το κενό που υπάρχει στη μελέτη της κακοποίησης. Το άρθρο αξιοποιεί τις προγενέστερες εργασίες των Macdonald (2001), Lampert (2012), Lampert και Walsh (2010), και Craig (2021), ώστε να αναλυθούν τα έργα και να προκύψουν δεδομένα για την ελληνική βιβλιογραφία.

Το υλικό της έρευνας περιλαμβάνει ένα σώμα τριάντα οκτώ παλαιότερων και σύγχρονων έργων, γραμμένων από Έλληνες και ξένους συγγραφείς, ώστε να μελετηθούν οι αναπαραστάσεις του φαινομένου σε διαφορετικές εποχές. Οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις θα ερευνηθούν παράλληλα με τις εικονογραφικές αναπαραστάσεις, όπου αυτό είναι δυνατόν.

Στο παρόν άρθρο γίνεται μια πολυεδρική εξέταση των βιβλίων, εφαρμόζοντας τη μέθοδο τη *επανασυγκειμενοποίησης*, δηλαδή της πολύπλευρης θεώρησης που αναφέρεται στις διαδικασίες μετασχηματισμού ενός κειμένου από το πεδίο παραγωγής στο πεδίο αναπαραγωγής του (Bernstein, 1989: 230-232). Έτσι, τα λογοτεχνικά έργα θα εξεταστούν από διάφορα επιστημονικά πεδία όπως από την Ιστορία, την Κοινωνιολογία, την Ανθρωπολογία ή την Ψυχολογία και θα αξιοποιηθούν για την πρόληψη της κακοποίησης.

Στο επίκεντρο του άρθρου είναι η ανανοηματοδότηση ενός παλαιότερου βιβλίου με το στίγμα των χρήσεων και των αναγνώσεών του. Η πρόσληψη του ίδιου βιβλίου διαφέρει ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο χρησιμοποιείται και μπορεί να είναι ταυτόχρονα πολλά διαφορετικά πράγματα. Συχνά η πρόσληψή του υπερβαίνει τις προθέσεις του δημιουργού του, ακόμα κι αν αυτό δεν φαίνεται με την πρώτη ματιά. Μπορεί να σηματοδοτεί ένα σημείο συνάντησης παιδιών και ενηλίκων, να εξετάζεται ως κείμενο και ως αντικείμενο, να εμπεριέχει μια σημαντική ιστορική μαρτυρία, παραμένοντας συγχρόνως ένα στοιχείο με ψυχολογικές και κοινωνιολογικές συνιστώσες.

3. Ευρήματα

3.1. Κλασικά έργα

Στα έργα που μελετήθηκαν, η κακοποίηση άλλοτε προβάλλεται ως μέσο συμμόρφωσης των μελών της οικογένειας από μια ηγεμονική φιγούρα (Μπουκόφσκι, 2012, Bronte, 2007), άλλοτε ως τρόπος διαπαιδαγώγησης του παιδιού (Βασκονσέλος, 2015) άλλοτε ως εκτόνωση των νεαρών που ζουν σ' ένα αυταρχικό οικοτροφείο και είναι καταπιεσμένοι (Μούζιλ, 1998). Επιπλέον, η ενδοοικογενειακή βία παρουσιάζεται ως απόρροια του θρησκευτικού φονταμενταλισμού που επιδεικνύει ο θύτης (Κέγερ, 2013). Αναφέρονται όλα τα είδη κακοποίησης, δίνοντας έμφαση στη σωματική τιμωρία η οποία επιβάλλεται για την αγωγή του παιδιού. Η κακοποίηση λαμβάνει μια διάσταση επιβολής του ιεραρχικά ανώτερου σε κάποιον ήρωα που θεωρείται πως υστερεί σε δύναμη (Βενέζης, 2010, Έσσε, 1927, Θεοτόκης, 1904, Μαλώ, 2002, Ντίκενς, 2013, Ντοστογιέφσκι, 1863, Ουγκώ, 1998, Παπαδιαμάντη, 1903)

Ο κοινωνικός περίγυρος στα έργα των κλασικών άλλοτε νομιμοποιεί με τη σιωπή του την παιδική και ενδοοικογενειακή κακοποίηση και άλλοτε γίνεται αφορμή για τη γνωστοποίηση της άσχημης κατάστασης. Ως θύτης μπορεί να εμφανίζεται ένα πρόσωπο οποιουδήποτε φύλου και οικονομικής προέλευσης (Bronte, 2007). Στο πλαίσιο της οικογένειας φαίνεται πως συνήθως ο πατέρας είναι αυτός που ασκεί κακοποίηση στα παιδιά αλλά και τη σύζυγό του. Οι περισσότεροι από τους ήρωες-θύματα είναι παιδιά, γεγονός που καθιστά αυτόματα τα έργα ενδιαφέροντα για παιδιά – αναγνώστες.

Στα κλασικά έργα που μελετήθηκαν ο ήρωας περνά από την παιδική και εφηβική ηλικία στην ενηλικίωση και έτσι καταφέρνει να δώσει τέλος στα βάσανα που βιώνει (Ζερβού, 2003). Στην εφηβική λογοτεχνία, η ωρίμανση των ηρώων οδηγεί στην αποφυγή της κακομεταχείρισης που επιτυγχάνεται μέσω εσωτερικών διεργασιών ή με την ανεξαρτητοποίησή τους από τους γονείς. Στα έργα υπάρχει μια λυτρωτική κατάληξη, προφανώς για να δοθεί δύναμη στους αναγνώστες να αντιμετωπίσουν παρόμοιες εμπειρίες.

Στις αφηγηματικές συγγραφικές επιλογές χρησιμοποιείται ο μονόλογος, οι εγκιβωτισμένες αφηγήσεις και η προοικονομία αρνητικών περιστατικών. Τα έργα έχουν ανατροπές και εγγυημένα ευτυχές τέλος που ταυτίζεται με τη δικαίωση του «καλού» και την τιμωρία του «κακού».

3.2. Σύγχρονα βιβλία προσχολικής και σχολικής ηλικίας

Σε μελέτες των Lampert (2012), Lampert και Walsh (2010) και McDaniel (2001) που πραγματοποιήθηκαν στην Αυστραλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες αναδείχθηκαν κοινά τόποι στα παιδικά βιβλία για την πρόληψη της σεξουαλικής κακοποίησης. Κάποια από αυτά τα κοινά στοιχεία εμφανίζονται και στα ελληνικά αναγνώσματα. Τα έργα που απευθύνονται σε άτομα προσχολικής και σχολικής ηλικίας συνήθως συνοδεύονται από προλογικό ή καταληκτικό σημείωμα με υποστηρικτικό υλικό (Lampert & Walsh, 2010). Παρουσιάζουν μια «εύπεπτη» διδακτική ιστορία που αποτελεί αφορμή για να συζητηθούν κανόνες αυτοπροστασίας (Γεωργίου-Νίλσεν, 2020, Συμβούλιο της Ευρώπης, 2013). Όπως αναφέρει ο Zak (2013), η

ιστορία είναι απαραίτητο να μπορεί να τραβήξει την προσοχή του αναγνώστη και ταυτόχρονα να τον μεταφέρει μέσα σ' αυτήν. Τα βιβλία σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στοχεύουν στην ανάπτυξη δεξιοτήτων που αφορούν την ιδιωτικότητα του σώματος, τη διαφορά ανάμεσα σε ένα καλό και ένα κακό άγγιγμα ή χάδι, τη διαφορά ανάμεσα σε ένα καλό και ένα κακό μυστικό (Moore-Mallinos, 2006). Δεν λησμονούνται περιπτώσεις παρουσίασης του δώρου ως προσφοράς αγάπης και ως δωροδοκίας και παρουσιάζονται γεγονότα αποπλήρωσης από ενήλικες γνωστούς και άγνωστους, ενώ καταγράφονται φορείς ή άτομα στα οποία μπορούν να αποταθούν τα θύματα για βοήθεια (οικογένεια, κοινωνικό περιβάλλον, ειδικοί, τηλεφωνικές γραμμές βοήθειας, αστυνομία). Τα παιδικά βιβλία προωθούν την καλλιέργεια της άρνησης, όταν εκδηλώνεται ανάρμοστη συμπεριφορά από κάποιον ενήλικο ή ανήλικο πρόσωπο. Για τον λόγο αυτό, κυκλοφορούν έργα που στον τίτλο δηλώνεται ρητά αυτή η άρνηση (Ρασιδάκη, 2007, Ρώση-Ζαΐρη, 2010), αλλά και το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα του σώματος (Σάντερς, 2019, Γκάισλερ, 2012, Αλεξάνδρου, 2018). Στους τίτλους δίνονται κατευθυντήριες οδηγίες για αποφυγή θυματοποίησης (Γκάισλερ, 2010) αλλά και αποκάλυψη της αλήθειας (Δασκαλάκη, 2019).

Οι θύτες δεν παρουσιάζονται ως άτομα περιθωριοποιημένα, αλλά πρόσωπα οικεία που ο κοινωνικός τους περίγυρος τους θεωρεί ευπόληπτους πολίτες. Οι ήρωες των βιβλίων που εμφανίζονται θύματα κακοποίησης, παρουσιάζεται να εκδηλώνουν συναισθήματα που προέρχονται από μελέτες προσώπων σε πραγματικά επεισόδια κακοποίησης. Τα βιβλία αξιοποιούν πραγματικά στοιχεία περιπτώσεων κακοποίησης που λειτουργούν θεραπευτικά στα θύματα, αφού βελτιώνουν την αυτοεικόνα των θυμάτων κακοποίησης, προχωρούν σε έκφραση συναισθημάτων, μείωση της αυτοκατηγορίας και ενίσχυση της αυτοαντίληψης με τη συνδρομή του υποστηρικτικού πλαισίου που απαρτίζεται από ενήλικες (DeVries, Brenna, Lankin, Morse, Rix & Beck, 2017). Βεβαίως, επειδή πρόκειται για νεαρούς αναγνώστες η αποτύπωση των χαρακτηριστικών θύτη και θύματος γίνεται με λεπτότητα και περιορίζει τη σφαιρικότητα τους.

Υπάρχει συχνότερα πρωτοπρόσωπη αφήγηση αλλά και ένας παντογνώστης αφηγητής που γνωρίζει τα συναισθήματα των ηρώων.

3.2.1. Εικονογράφηση

Η εικονογράφηση των βιβλίων τις περισσότερες φορές βρίσκεται σε αναλογία με το κείμενο, ενώ συχνά φαίνεται πως λειτουργεί προσθετικά, αποδίδοντας με προσεκτικό τρόπο τη σεξουαλική παρενόχληση. Στην πλειονότητα των εικόνων χρησιμοποιούνται ζωηρά χρώματα που αποδίδουν την ένταση του μηνύματος, αλλά και την κορύφωση της δράσης (Αλεξάκης, 2018, Αλεξάνδρου, 2018). Πιο συγκεκριμένα, αρκετοί τίτλοι βιβλίων είναι γραμμένοι με κόκκινα γράμματα ή εμπεριέχουν έντονο κόκκινο φόντο στο εξώφυλλο.

Τα πρόσωπα που παρουσιάζονται ως θύτες καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος της εικονογράφησης. Συνήθως εμφανίζονται υπερμεγέθεις με βλοσυρό βλέμμα ή παράξενο χαμόγελο, ίσως για να αποτυπωθεί στο υποσυνείδητο των μικρών αναγνωστών πως ένα άτομο ακόμα

και αν φαίνεται φιλικό δεν είναι πάντα άξιο εμπιστοσύνης. Το μέσο επιτέλεσης ενός ανάρμοστου αγγίγματος πολλές φορές είναι τα χέρια, τα οποία ως επί το πλείστον παρουσιάζονται απειλητικά. Το γεγονός ότι η μυστικότητα αποτελεί τακτική των δραστών επισφραγίζεται και με την εικονογράφηση καθώς τα πρόσωπα-θύτες με τα χέρια τους συνήθως προσπαθούν να οδηγήσουν τα θύματά τους στην αποσιώπηση περιστατικών αποπλάνησης.

Αντίθετα, τα πρόσωπα που παρουσιάζονται ως θύματα εικονίζονται μικρόσωμα. Αρχικά, μπορεί να εμφανίζονται ξέγνοιαστα, αλλά στις ανάρμοστες προτάσεις άλλων ατόμων απεικονίζονται θυμωμένα και να προβάλλουν σθεναρή αντίσταση. Η άρνησή τους εκδηλώνεται συχνά σαν σύνθημα με μεγάλα κόκκινα γράμματα που μπορεί να θυμίζει απαγορευτικό σήμα («ΟΧΙ!»). Μετά το επεισόδιο αποπλάνησης δεν σιωπούν, αλλά σπεύδουν να εμπιστευτούν κάποιον ενήλικα που συνήθως τους αγκαλιάζει και συνδράμει στη διαχείριση συναισθημάτων φόβου, θυμού και απελπισίας που μπορεί να βιώνει το θύμα. Η κατάληξη των ιστοριών είναι θετική, καθώς με την αντίστασή τους οι ήρωες δεν αντιμετωπίζουν ξανά αντίστοιχο περιστατικό από τους ίδιους θύτες, γι' αυτό και εικονίζονται ανακουφισμένοι και με δυναμική προοπτική στον χώρο (χέρια σε στάση άμυνας, πόδια που πατούν γερά).

3.3. Σύγχρονα βιβλία για παιδιά σχολικής ηλικίας και εφήβους

Υπάρχουν σύγχρονα βιβλία που αναπαριστούν σκηνές ενδοοικογενειακής βίας με συγκαλυμμένο τρόπο αλλά και βιβλία με ρεαλιστικές αναπαραστάσεις διαφορετικών τύπων κακοποίησης, ώστε να επιτευχθεί η ταύτιση με τους ήρωες που θα συνδράμουν στη λύτρωση (Ζέη, 2019, Σαρή, 2002, Ψαραύτη, 2002, Πατρικαράκου, 2014, Λάρσον, 2009, Binebine, 2019).

Η στάση των σημαντικών άλλων απέναντι στη στήριξη του θύματος ποικίλλει. Άλλοτε παρουσιάζονται αποπροσανατολισμένοι και ανήμποροι να βοηθήσουν το θύμα εξαιτίας της προσκόλλησής τους στον θύτη και άλλοτε μπορεί να συνδράμουν στη λύτρωση του θύματος. Τα ηλικιωμένα συγγενικά πρόσωπα των θυμάτων συχνά εμφανίζονται απρόθυμα να αποκαλύψουν την ενδοοικογενειακή κακοποίηση, αλλά και να βοηθήσουν τα θύματα να αποστασιοποιηθούν από την κακομεταχείριση. Σε άλλα έργα, ηλικιωμένα πρόσωπα γίνονται φορείς αντιμετώπισης του φαινομένου με την αποκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης που υπέστησαν σε νεαρή ηλικία (Κασιάρου, 2016).

Ο θύτης-ήρωας προσπαθεί να κερδίσει την εμπιστοσύνη του θύματος και σταδιακά να το απομονώσει. Εμφανίζει σημάδια ζήλειας όταν το θύμα αναπτύσσει σχέσεις πέρα από τον ίδιο. Ο θύτης στην πλειονότητα των έργων είναι αρσενικού γένους, ενώ το θύμα θηλυκού γένους. Από τις σημαντικότερες παραμέτρους που περιπλέκουν το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης είναι η ντροπή που αισθάνονται τα θύματα, αλλά και η αποσιώπηση του περιστατικού από τον κοινωνικό περίγυρο εξαιτίας αναχρονιστικών αντιλήψεων.

Η εσωστρέφεια του θύματος είναι σύνηθες χαρακτηριστικό της κακοποίησης και συχνά ο ήρωας καταφεύγει στην καταγραφή τραυματικών εμπειριών σε κάποιο ημερολόγιο. Οι διαταραχές ύπνου και διατροφής είναι χαρακτηριστικό που εμφανίζεται στα βιβλία. Τα

θύματα-ήρωες εμφανίζονται να έχουν γενικευμένη ανησυχία, να εκδηλώνουν φοβίες και άγχος, να βλέπουν εφιάλτες. Τα βίαια περιστατικά που έχουν αποτυπωθεί στο υποσυνείδητό τους εμφανίζονται και στα όνειρα. Ταυτόχρονα, είναι έκδηλο το αίσθημα ντροπής για το σώμα τους, τα θύματα έχουν εκρήξεις θυμού, εκδηλώνουν συμπτώματα απόσυρσης που μπορεί να συνδυάζονται και με αυτοκαταστροφικές σκέψεις. Επιπλέον, ο ήρωας-θύμα συχνά φαίνεται να προσκολλάται σε κάποιο άψυχο αντικείμενο, π.χ. ένα αρκουδάκι ή ένα αληθινό ζώο όπως ο σκύλος (Αντωνίου, 2017, Ψαραύτη, 2005). Η αποκάλυψη της αλήθειας γίνεται με τη συνδρομή των αστυνομικών αρχών αλλά και την κοινοποίηση περιστατικών κακοποίησης σε άλλα πρόσωπα που εμπνέουν εμπιστοσύνη. Σε κάθε περίπτωση, απενοχοποιείται το θύμα, αφού γίνεται ξεκάθαρο πως η τραυματική απόπειρα ή εμπειρία της κακοποίησης δεν προέρχεται από το ίδιο το θύμα.

3.4. Τεχνικές παρουσίασης ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης σε κλασικά και σύγχρονα έργα

3.4.1. Αφηγήσεις κακοποίησης μέσω τεχνικών αποσιώπησης

Από τη συγκριτική μελέτη των λογοτεχνικών έργων διαπιστώθηκε ότι υπάρχει η τάση να αναδεικνύονται κάποια τραυματικά γεγονότα και να αποσιωπούνται ή να παραλείπονται κάποια άλλα. Σκηνές όπου λαμβάνει χώρα κακομεταχείριση των ηρώων, δομούνται συχνά με αφηγηματικά κενά, αποσπασματικά ή μετατίθενται στον κόσμο των ζώων.

Ο Genette (1982) θεώρησε ότι η παράλειψη και η προσθήκη είναι οι δύο βασικοί μηχανισμοί που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς για να καταστήσουν ένα κείμενο παιδικό. Με τη μέθοδο της παράλειψης, λοιπόν, αφαιρείται ό,τι θεωρείται δύσκολο να κατανοήσουν τα παιδιά, αλλά και οτιδήποτε αντιστρατεύεται τον ηθοπλαστικό – διδακτικό χαρακτήρα με τον οποίο έχει φορτιστεί το παιδικό βιβλίο (Ζερβού, 1997). Παρακάτω, επιχειρείται ο εντοπισμός των τεχνικών αποσιώπησης στα έργα που εξετάστηκαν.

3.4.1.1. Η τεχνική της ελλειπτικότητας

Τα έργα που εξετάστηκαν περιέχουν αφηγηματικά κενά που μπορεί να εξυπηρετούν στην έξαψη ενδιαφέροντος του αναγνώστη ή να οφείλονται και σε «ανασφάλεια» του συγγραφέα να αποδώσει μια ιστορία κακοποίησης. Από ελλειπτικότητα χαρακτηρίζεται και το τέλος των έργων που συνήθως δε δίνει πληροφορίες για την υπόλοιπη οικογένεια και τον θύτη (Καράνθα, 2017). Προκειμένου, λοιπόν, να επιτευχθεί η ισορροπία ανάμεσα σε ένα ανειλικρινές τέλος αλλά και ένα τέλος τρομακτικό και ακατάλληλο για τα παιδιά, το ανοιχτό τέλος είναι η ιδανική λύση.

3.4.1.2. Η τεχνική της αποσπασματικότητας

Οι σύγχρονοι συγγραφείς αποδίδουν την τραγικότητα των βιωμένων εμπειριών των θυμάτων στα έργα τους αποσπασματικά και εναλλάσσουν τα κακοποιητικά επεισόδια με σκηνές χαλάρωσης, προκειμένου το αναγνωστικό κοινό να εκτονώσει τα αρνητικά συναισθήματά

του. Οι ήρωες αφηγούνται αποσπασματικά τα γεγονότα που θα μπορούσαν να αναλυθούν σε ολόκληρα κεφάλαια (Αντωνίου, 2017, Κρέλερ, 2014, Τρίπου-Μάνου, 2020).

Η τεχνική της αποσπασματικότητας υπάρχει και στα περισσότερα εικονοκείμενα. Επειδή τα περισσότερα από αυτά κρίνονται κατάλληλα από τους εκδοτικούς οίκους και για μικρότερες ηλικίες, η τεχνική αυτή ευνοεί την παράλειψη επώδυνων πτυχών ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης.

3.4.1.3. Η τεχνική της αντικατάστασης

Η εξαφάνιση ενός αγαπημένου ανθρωπόμορφου παιχνιδιού και ο θάνατος ενός κατοικίδιου ζώου, συνήθως σκύλου, είναι ενδεικτικός της συμβολοποίησης των ζώων και παιχνιδιών στην αφήγηση, αλλά και της μετάθεσης σε αυτά μιας ανθρώπινης ιδιότητας. Με τη τεχνική της αντικατάστασης, στόχος των συγγραφέων είναι να μεταδώσουν την πίεση που ασκούν οι θύτες στα θύματα. Πολλές φορές, οι θύτες κακοποιούν τα κατοικίδια ζώα ή καταστρέφουν άψυχα αντικείμενα των θυμάτων. Οι συγγραφείς δεν επιθυμούν να εξωραϊσσουν καταστάσεις, αλλά να τις παρουσιάσουν χωρίς να τρομάξουν τα παιδιά. Όταν λοιπόν υπάρχει ένα στοιχείο που είναι δύσκολο να μεταδοθεί στα παιδιά, είτε πρόκειται για ένα θλιβερό γεγονός, είτε για μια σκηνή ωμής βίας, αυτό δεν περιγράφεται αλλά «σημαίνεται» ή υποδηλώνεται με ένα άλλο γεγονός της ίδιας σημασίας αλλά σε σμίκρυνση, σε σχήματα περισσότερο πραϋντικά (Ζερβού, 1997).

3.4.2. Αλληγορία ή μεταφορά στον κόσμο των ζώων

Σύμφωνα με τον Flecher (2021), «η αλληγορία λέει κάτι και δηλώνει με αυτό κάτι άλλο». Η αλληγορία φαίνεται πως είναι ένας καλά μεταμφιεσμένος διδακτισμός που έχει στόχο να αφυπνίσει και να προσγειώσει τους μικρούς αναγνώστες, προειδοποιώντας τους με ειλικρίνεια για το θέμα της ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης. Συχνά οι εμπειρίες των ηρώων παρομοιάζονται ή μεταφέρονται στον κόσμο των ζώων, ώστε να αφυπνιστούν οι νεαροί αναγνώστες. Πρόκειται για τεχνική των σύγχρονων συγγραφέων στην προσπάθειά τους να προσεγγίσουν το θέμα ρεαλιστικά, αλλά παράλληλα χωρίς να ξεφύγουν από τις παιδαγωγικές νόρμες. Φαίνεται πως οι συγγραφείς ακολουθούν τη μακρινή λογοτεχνική παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος των ανθρώπων και ο κόσμος των ζώων συμψύρονται (Ζερβού, 2007).

Στα έργα όπου εντοπίζεται η τεχνική της αλληγορίας, απαιτείται ειδική ανάγνωση για την αποκωδικοποίηση και την κατανόηση του πραγματικού νοήματος. Γι' αυτό τον λόγο, απαραίτητη προϋπόθεση για τους νεαρούς αναγνώστες είναι το αλληγορικό κείμενο να διαβάζεται με τη συνδρομή ενήλικων συναναγνωστών.

3.4.3. Αναθεώρηση του συλλογικού φαντασιακού

Οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα να συνδυάζουν ελεύθερα εικόνες, ξεπερνώντας τα δεδομένα της εμπειρίας και τους κανόνες της νόησης. Η φαντασία εκφράζει τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του ανθρώπου (υποκειμένου) και των δεδομένων της εμπειρίας (αντικειμένου).

Σ' αυτόν το χώρο, το υποκείμενο δημιουργεί μια φανταστική τάξη, με σκοπό να κατανοήσει και να ελέγξει την πραγματικότητα.

Στην παιδική λογοτεχνία φαίνεται πως ο νεαρός αναγνώστης οικειώνεται τους φανταστικούς κόσμους και τελικά βρίσκει αντίστοιχα βιώματα και κοινά στοιχεία ή εμπειρίες με τα φανταστικά κείμενα. Οι φανταστικές σημασίες δεν ταυτίζονται με την έννοια του ψεύτικου ή του εξωπραγματικού. Αντίθετα, συχνά οι άνθρωποι στηρίζονται σε αυτές για να κρίνουν κάτι ως αληθινό ή ψεύτικο. Ο συμβολισμός φανταστικών ιστοριών περιγράφει τις εσωτερικές ψυχικές καταστάσεις κατά τη διαδικασία ωρίμανσης του παιδιού (Κανατσούλη, 2004).

Στη λογοτεχνία του φανταστικού υπάρχουν ιστορίες με στοιχεία παρεμφερή και συμμετρικά προς τους φόβους, τις δυσκολίες, τα άγχη ή τους προβληματισμούς από τους οποίους διακατέχεται ένα παιδί ή ένας έφηβος και τα οποία ζητά να επιλύσει. Ο αναγνώστης χρησιμοποιεί σύμβολα που σχετίζονται με βαθιά ριζωμένα βιώματα τα οποία του προκαλούν έντονη συγκινησιακή φόρτιση. Ξεπηδούν μέσα από το εμπειρικό υλικό και συμπυκνώνουν πολύπλοκα νοήματα που διατηρούνται στον ψυχισμό των ηρώων (Κατάκη, 2012). Ο χώρος του υποσυνείδητου αποτελεί τον τόπο συνάντησης του κειμένου (της φαντασίας) και του αναγνώστη. Συνοψίζοντας, οι αναγνώστες χρησιμοποιούν το συλλογικό φανταστικό για να γλιτώσουν από γεγονότα απειλητικά για τη ζωή τους, όπως η ενδοοικογενειακή βία και η κακοποίηση.

4. Συμπεράσματα-Συζήτηση

Τα έργα που εξετάστηκαν και σχετίζονται με το ζήτημα της ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης επιβεβαιώνουν τη συγχρονική και διαχρονική επικοινωνία κειμένου - αναγνώστη. Με τη συμπερίληψη κλασικών έργων στο θέμα της ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης γίνεται διακριτική αξιοποίηση των παλαιότερων έργων και όχι αναιρετική, ενώ υποστηρίζεται ο διάλογος του οικείου με το ανοίκειο, του σύγχρονου με το κλασικό. Με την επανανάγνωση κλασικών βιβλίων αναδεικνύονται οι νεωτερικοί τρόποι ανάγνωσης και διαπιστώνονται συγκλίσεις και αποκλίσεις από σύγχρονα έργα.

Το πρόσωπο του θύτη και του θύματος σκιαγραφούνται διαφορετικά απ' ό,τι παλαιότερα και έχουν επηρεαστεί από χαρακτηριστικά που αποδίδουν ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί από πραγματικά γεγονότα κακοποίησης. Θύτες και θύματα μπορούν να είναι γνωστά ή άγνωστα πρόσωπα μεγαλύτερης ή μικρότερης ηλικίας ανεξαρτήτως φύλου, εθνικότητας, οικονομικής κατάστασης, θρησκείας ή ενασχόλησης. Ο θύτης δεν παρουσιάζεται ως «τέρας», άτομο περιθωριακό που είναι αποκλεισμένο από το κοινωνικό σύνολο. Αντίθετα, είναι ένα άτομο ιδιαίτερα ευυπόληπτο και φιλήσυχο. Στα έργα που εξετάστηκαν, συχνά το βίωμα των θυτών ως θυμάτων κακοποίησης σε νεαρή ηλικία σχετίζεται με την κακοποίηση που οι ίδιοι ασκούν ως ενήλικες σε άλλα πρόσωπα. Επιπλέον, το πρόσωπο του θύματος λαμβάνει άλλη οπτική, καθώς δεν εμφανίζεται αποσυρμένο και απαθές στο σύνολό του. Σε πολλές περιπτώσεις, το θύμα είναι αυτό που θα δώσει τέλος στην κακοποίηση, είτε με την αποκάλυψη της αλήθειας είτε με τη φυγή.

Τα σύγχρονα λογοτεχνικά έργα που κυκλοφορούν απευθύνονται σε διάφορες ηλικιακές ομάδες και αναλύουν το θέμα της κακοποίησης ανάλογα με την αντιληπτική ικανότητα της ηλικιακής ομάδας απόβλεψης. Έτσι, υπάρχουν βιβλία που απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, βιβλία που αποτυπώνουν σκληρές ενδοοικογενειακής βίας με συγκαλυμμένο τρόπο, αλλά και βιβλία με ρεαλιστικές αναπαραστάσεις κακοποίησης διάφορων μορφών, ώστε να επιτευχθεί η ταύτιση με τους ήρωες που θα συνδράμει στη λύτρωση. Η τελευταία κατηγορία αφορά τους έφηβους και μεγαλύτερους αναγνώστες, αν και τα αυστηρά ηλικιακά όρια στη λογοτεχνία είναι καλύτερο να αποφεύγονται, καθώς ο εκάστοτε αναγνώστης έχει διαφορετικές εμπειρίες, που ενδεχομένως μετατοπίζουν τη νοητική ωριμότητα του και ως εκ τούτου την επιλογή βιβλίου με βάση αυστηρά ηλικιακά κριτήρια.

Τα έργα προσχολικής ηλικίας ασχολούνται με το δίκτυο ασφάλειας των αναγνώστων, που περιλαμβάνει πέντε ενήλικες (τέσσερις από την οικογένεια τους και έναν που δεν ανήκει στην οικογένεια) και τα παιδιά νιώθουν ασφάλεια να εκμυστηρευτούν κάποιο μυστικό ή μπορούν να απευθυνθούν για ζητήματα όπως αυτό της κακοποίησης. Στα βιβλία παρουσιάζονται τα ιδιωτικά σημεία, η «φυσαλίδα του σώματος», ως όριο που κανένας δεν μπορεί να αγγίξει, χωρίς να δοθεί άδεια από το άτομο, ο Κανόνας του Εσώρουχου, τα πρώτα ανησυχητικά σημάδια, αλλά και η διαφορά μεταξύ μυστικών και εκπλήξεων. Τέτοια έργα προάγουν την εκπαίδευση των παιδιών για γενική ασφάλεια και προστασία από προσεγγίσεις άγνωστων αλλά και γνωστών ατόμων, παρέχοντας αριθμούς έκτακτης ανάγκης και συμβάλλουν στην κοινοποίηση περιπτώσεων κακοποίησης παιδιών στις αρμόδιες αρχές. Μέσω αυτών των βιβλίων, το παιδί ενημερώνεται για ομάδες επαγγελματιών, οι οποίοι μπορούν να τα βοηθήσουν στη διαχείριση κακοποιητικών επεισοδίων (δάσκαλοι, κοινωνικοί λειτουργοί, συνήγορος του πολίτη, γιατροί, ψυχολόγοι, αστυνομία).

Σημειώνεται πως το σύνολο των βιβλίων που απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και μελετήθηκε αφορά τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση. Δεν γίνεται λόγος για σωματική κακοποίηση (ξυλοδαρμό ή άλλο) ούτε και για λεκτική κακοποίηση ή παραμέληση, ίσως γιατί πρόκειται για μια ευαίσθητη ηλικία και η παρουσίαση τέτοιων περιπτώσεων πιθανόν να αποβεί τραυματική για τα παιδιά.

Η στοχευμένη εικονογράφηση με τη λιτή αφήγηση συντελούν στην πρόσληψή τους από τους αναγνώστες με βάση τις εμπειρίες τους. Η απεικόνιση του θύτη και του θύματος στην εικονογράφηση συνδέεται με την απόδοση συναισθημάτων στα πρόσωπα αλλά και την ιδιαίτερη χρωματική παλέτα. Φαίνεται πως το νέο εκδοτικό κύμα προάγει την παραγωγή βιβλίων που περιλαμβάνουν μορφές κακοποίησης που ενώ υπήρχαν παλαιότερα, αποσιωπούσαν στον λογοτεχνικό χώρο στο πλαίσιο μιας συντηρητικής λογοκρισίας. Η σεξουαλική κακοποίηση προβάλλεται με ιδιαίτερη λεπτότητα και μάλιστα στα έργα αναπτύσσονται περιπτώσεις παρενόχλησης από συγγενικά πρόσωπα. Η εικονογράφηση αναπτύσσει την αφαιρετική ικανότητα και είναι καθοριστικό κριτήριο για την επιλογή ενός παιδικού βιβλίου γιατί οι εικόνες αποτελούν ένα προσιτό μέσο για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας που δεν διαθέτουν ακόμα την ικανότητα ανάγνωσης ή την έχουν σε περιορισμένο βαθμό.

Οι συγγραφείς αξιοποιούν κάποιες τεχνικές, ώστε να αναπτύξουν το ζήτημα της ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης. Η ελλειπτικότητα, η αποσπασματικότητα και η αντικατάσταση αλλά και η αλληγορία ή η μεταφορά στον κόσμο των ζώων συνιστούν συνήθεις τεχνικές αποσιώπησης. Η αναθεώρηση του συλλογικού φαντασιακού είναι μια ακόμα τεχνική που χρησιμοποιείται σε σύγχρονα αλλά και παλαιότερα έργα που πραγματεύονται το θέμα της βίας. Στις αφηγηματικές συγγραφικές επιλογές χρησιμοποιείται ο μολόγος, οι εγκιβωτισμένες αφηγήσεις και η προοικονομία αρνητικών περιστατικών.

Η φιλοσοφία των βιβλίων που μελετήθηκαν μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην πνευματική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών, καθώς και στην ψυχική ενδυνάμωσή τους, αφού παρουσιάζουν με ρεαλιστικό τρόπο αναπαραστάσεις ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης. Οι συγγραφείς κλασικών έργων προσπαθούν να καταδείξουν τα κακώς κείμενα της κοινωνίας της εποχής τους. Στα σύγχρονα έργα διαμορφώνεται κατάλληλο υποστηρικτικό πλαίσιο, ώστε να μη μένουν κρυφά τα επεισόδια ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής παραμέλησης που για πολλές δεκαετίες αποσιωπούσαν. Η ανάγνωση των λογοτεχνικών έργων μπορεί να βοηθήσει τους αναγνώστες να διαχειριστούν τα συναισθήματά τους όπως οι ήρωες της ιστορίας. Επομένως, προτείνεται η παιδαγωγική αξιοποίηση των εξεταζόμενων έργων ώστε οι μαθητές να ευαισθητοποιηθούν σε ζητήματα ενδοοικογενειακής βίας και παιδικής κακοποίησης με τη δημιουργία αποτελεσματικών και παρωθητικών περιβαλλόντων μάθησης, σύμφωνα με τις βασικές αρχές της κοινωνικογνωστικής και κοινωνικοπολιτισμικής προσέγγισης της γλώσσας (Βασαρμίδου & Σπαντιδάκης, 2015).

Η συμπερίληψη στο δείγμα μας περισσότερων παλαιότερων και σύγχρονων έργων θα συνέβαλε στην καλύτερη ερμηνεία των ευρημάτων μας. Η διερεύνηση των ζητημάτων στη μυθολογία για παιδιά αλλά και απεικονίσεων της ενδοοικογενειακής βίας στις έντυπες εκδοχές λαϊκών παραμυθιών θα μπορούσε να αποτελέσει μια ενδιαφέρουσα συνέχεια του άρθρου.

Σημείωση

1. Η βιβλιοθεραπεία σύμφωνα με το *Λεξικό Εκπαιδευτικών Όρων* (όπως αναφέρεται στο Πατέρα & Τσιλιμένη, 2012) ορίζεται ως η χρήση των βιβλίων που στοχεύουν στην κατανόηση της προσωπικότητας των αναγνωστών, αλλά και στη διαχείριση δύσκολων θεμάτων, σχετικά με την προσωπική τους κατάσταση και τις αναπτυξιακές ανάγκες τους.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

- Binebine, M. (2019) *Χαρράγκα, αυτοί που καίνε τα χαρτιά τους*. Αθήνα: Άγρα.
- Bronte, Ch. (2007) *Τζέιν Έιρ*. Αθήνα: Χαρλένικ Ελλάς Εκδοτική Α.Β.Ε.Ε.
- Moore-Mallinos, J. (2006) *Ας μιλήσουμε γι' αυτό... Έχω ένα μυστικό!* Αθήνα: Σαββάλας.
- Αλεξάκης, Β. (2018) *Γιατί κλαις*; Αθήνα: Μεταίχιμο.

- Αλεξάνδρου, Γ.Κ. (2018) *Μόνο αν θέλω*. Αθήνα: Μίνωας.
- Αντωνίου, Α. (2017) *Το καλοκαίρι που μεγάλωσα*. Αθήνα: Κέδρος.
- Βασιλειάδη, Α. (2020) *Η σιωπή της Μελίνας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Βασκονσέλος, Χ.Μ.Ντ. (2015) *Όμορφη πορτοκαλιά μου*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Βενέζης, Η. (2010) *Γαλήνη*. Αθήνα: Εστία.
- Γεωργίου-Νίλσεν, Μ. (2020) *Έξι μικρές ιστορίες για νηπιαγωγούς και γονείς*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Γκάισλερ, Ντ. (2010) *Δεν πάω πουθενά με ξένους!* Αθήνα: Ψυχογιός.
- Γκάισλερ, Ντ. (2012) *Το σώμα μου είναι δικό μου*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Δασκαλάκη, Ε. (2019) *Η Ρίνα αποφασίζει να μιλήσει: Ένα παραμύθι για την εκπαίδευση των παιδιών στην πρόληψη σεξουαλικής κακοποίησης*. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη.
- Έσσε, Χ. (μτφ. Γ. Δεπάστας) (1927/2021) *Ο Λύκος της στέπας*. Αθήνα: Μίνωας (9^η έκδοση).
- Ζέη, Α. (2019) *Ένα παιδί από το πουθενά*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Θεοτόκης, Κ. (1904) *Ακόμα; Ο Νουμάς*, (82): 6-7.
- Καράνθα, Μ. (2017) *Λόγια δηλητήριο*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κασιάρου, Ε. (2016) *Ήσουν μόνο ένα παιδί*. Πάτρα: Κόκκινη Κλωστή Δεμένη.
- Κέγερ, Χ. (2013) *Το βιβλίο όλων των πραγμάτων*. Αθήνα: Polaris.
- Κρέλερ, Σ. (2014) *Το μπλε καταφύγιο*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Λάρσον, Στ. (μτφ. Γ. Μαθόπουλος). (2009) *Το κορίτσι με το τατουάζ*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Μαλώ, Ε. (2002) *Χωρίς Οικογένεια*. Αθήνα: Ατραπός.
- Μούζιλ, Ρ. (1998) *Οι αναστατώσεις του οικοτρόφου Ταίρλες*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μπουκόβσκι, Τσ. (2012) *Τοστ Ζαμπόν*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ντίκενς, Κ. (2013) *Μεγάλες προσδοκίες*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ντοστογιέφσκι, Φ. (1863) *Ο Παίχτης*. Αθήνα: Γκοβόστης.
- Ουγκώ, Β. (1998) *Οι Άθλιοι*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Παπαδιαμάντης, Α. (1903/2001) *Φόνισσα*. Αθήνα: Εστία.
- Πατρικαράκου, Δ. (2014) *Βεβήλωση, μια αληθινή ιστορία κακοποίησης*. Αθήνα: Αρμός.
- Ρασιδάκη, Χρ. (2007) *Ξέρω να λέω Όχι*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ρώση-Ζαΐρη, Ρ. (2010) *Η Ντανιέλα λέει ΟΧΙ!* Αθήνα: Ψυχογιός.
- Σάντερς, Τζ. (2019) *Για το σώμα μου αποφασίζω ΕΓΩ!* Αθήνα: Μίνωας.
- Σαρή, Ζ. (2002) *Νινέτ*. Αθήνα: Πατάκης.
- Συμβούλιο της Ευρώπης (2013) *Η Κίκο και το χέρι*. Διαθέσιμο στο http://www.kanonastonesorouhon.org/Default_gr1.asp.

Τρίπου- Μάνου, Α. (2020) *Σουφλέ Σοκολάτας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Βασκονσέλος, Χ.Μ. (2015) *Όμορφη πορτοκαλιά μου*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ψαραύτη, Λ. (2005) *Το φιλί της ζωής*. Αθήνα: Πατάκης.

Ψαραύτη, Λ. (2002) *Όνειρα από μετάξι*. Αθήνα: Πατάκης.

Δευτερογενείς Πηγές

Berelson, B. (1952) *Content analysis in communication research*. Glencoe Illinois: Free Press.

Bernstein, B. (μτφ. Ι. Σολομών) (1989/1991/2000) *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Brino, R. F. & Williams, L. C. A. (2008) Professores como agentes de prevenção de abuso sexual infantil [Teachers as Children Sexual Abuse Prevention Agents]. *Revista Educação e Realidade*, 33 (2), 209-229. Ανακτήθηκε από <http://seer.ufrgs.br/index.php/educacaoerealidade/article/view/7073/4389> (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).

Caldin, C. F. (2002) A oralidade e a escritura na literature infantil: Referencial teórico para a hora do conto [Oral expression and writing in child literature: Theoretical framework to storytelling time]. *Revista Eletrônica de Biblioteconomia e Ciência da Informação*, 7(13), 25-38. DOI: <https://doi.org/10.5007/1518-2924.2002v7n13p25> (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).

Craig, E (2021) Teaching Safeguarding through Books: A Content Analysis of Child Sexual Abuse Prevention Books, *Journal of Child Sexual Abuse*, 31(3), 257-275 DOI: 10.1080/1053 8712.2021.1985672 (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).

DeVries, D., Brenna, Z., Lankin, M., Morse, R., Rix, B. & Beck, T. (2017) Healing with books: A literature review of bibliotherapy used with children and youth who have experienced trauma. *Therapeutic Recreation Journal*, 51(1), 48-74. Ανακτήθηκε από <https://js.sagamorepub.com/trj/article/view/7652> (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).

Fletcher, A. (2021) *Allegory: The theory of a symbolic mode*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Gadamer, H. G. (1960) *Wahrheit und Method [Truth and Methode]*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Genette, G., Sheridan, A. & Logan, M. R. (1982) *Figures of literary discourse*. New York: Columbia University Press.

Holsti, O., R. (1968) Content Analysis. In: Lindzey, G., Aronson, E. (Eds.). *The Handbook of Social Psychology*, (II). Reading, Massachusetts: Addison - Wesley Publishing Company, 596-692.

Iser, W. (1978) *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.

Iser, W. (2007) *How to Do Theory*. Malden MA/ Oxford/ Carlton, Victoria: Blackwell Publishing.

- Jauss, H.-R. (εισ., μτφ., επίμετρο Μ. Πεχλιβάνος) (1995) *Η Θεωρία της Πρόσληψης: Τρία μελετήματα*. Αθήνα: Εστία.
- Kristeva, J. (1969) *Σημειωτική: Recherches pour une Simanalyse*. Paris: Seuil.
- Kristeva, J. (1993) *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, (8th Eds Th. Gara, A). New York: Columbia University Press, pp. 15, 66.
- Lampert, J. (2012) Sh-h-h-h: Representations of perpetrators of sexual child abuse in picture books. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, 12(2), 177-185, DOI: <https://doi.org/10.1080/14681811.2011.609048> (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).
- Lampert, J. & Walsh, K. (2010) Keep telling until someone listens: Understanding prevention concepts in children's picture books dealing with child sexual abuse. *Children's Literature in Education*, 41, 146–167. DOI:10.1007/s10583-010-9104-1 (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).
- Macdonald, G. (2001) *Effective interventions for child abuse and neglect: An evidence-based approach to planning and evaluating interventions*. United Kingdom: Wiley & Sons, Ltd.
- Martinez, M. & Harmon, J. M. (2012) Picture/Text relationships: An investigation of literary elements in picturebooks. *Literacy Research and Instruction*, 51(4), 323-343.
- Padilha, M. G. & Williams, L. C. (2009) Intervenção escolar para prevenção do abuso sexual com estudantes pré-adolescentes e adolescentes [School intervention for the prevention of sexual abuse with pre-adolescents and adolescents]. In L. C. A. Williams & E. A. Araújo (επιμ.), *Prevenção ao Abuso Sexual Infantil: Um Enfoque Interdisciplinar* [Prevention of Child Sexual Abuse: An interdisciplinary approach] (128-135). Curitiba, PR: Juruá.
- Rosenblatt, L. M. (1995) *Literature as Exploration*. New York: The Modern Language Association, 5th Edition.
- Rozalski, M., Stewart, A. & Miller, J. (2010) Bibliotherapy: Helping children cope with life's challenges. *Kappa Delta Pi Record*, 47(1), 33–37.
- Soma, S. M. P. & Williams, L. C. A. (2014) Livros infantis para prevenção do abuso sexual infantil: Uma revisão de estudos [Children's books for the prevention of child sexual abuse: A review of studies]. *Temas em Psicologia*, 22(2), 353-361. doi:10.9788/ TP2014.2-07.
- Souza, L. O. & Bernardino, A. D. (2011) A contação de histórias como estratégia pedagógica na educação infantil e ensino fundamental [Storytelling as a pedagogical strategy in early education and elementary school teaching] *Revista de Educação*, 6(12), 235-249. Retrieved from <https://e-revista.unioeste.br/index.php/educereeducare/article/view/4643/4891> (Τελευταία Πρόσβαση 14/10/23).
- Stewart, P. E. & Ames, G. P. (2014) Using culturally affirming, therapeutically appropriate bibliotherapy to cope with trauma. *Journal of Child and Adolescent Trauma* (7): 227-236.

- Tatar, M. (1992) *Off with Their Heads! Fairy tales and the culture of childhood*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
- Thompson, H. & Trice-Black, S. (2012) School-based group interventions for children exposed to domestic violence. *Journal of Family Violence*, 27, 233-241.
https://www.researchgate.net/publication/257588306_School-Based_Group_Interventions_for_Children_Exposed_to_Domestic_Violence (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).
- WHO (1999) *Report of the Consultation on Child Abuse Prevention*, Geneva.
- WHO (2002) *The world report on violence and health*. (Krug EG, Mercy JA, Dahlberg LL, Zwi AB (Eds.). World Health Organization: Geneva. Διαθέσιμο στο 10.1016/S0140-6736(02)11133-0 (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).
- Zak, P. (2013) How stories change the brain. *Greater Good: The science of a Meaningful Life*. Ανακτήθηκε από http://greatergood.berkeley.edu/article/item/how_stories_change_brain (Τελευταία πρόσβαση 16/08/23).
- Zima, P. V. & Strutz, J. (1992) *Komparatistik: Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft*.
- Αλεξιάδης, Σ. (2010) *Εγκληματολογία*. Αθήνα Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Αντωνοπούλου, Α., Καρακάση, Α., Πετροπούλου, Π., (2015) *Συγκριτολογία*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/4329> (Τελευταία Πρόσβαση 16/08/23).
- Βασιλούδη, Β. (2021) Ο Συλλέκτης. Έξι διηγήματα για έναν κακό λύκο ή πραγματεία για την πολυπρισματική προσέγγιση της αλήθειας. *Κείμενα για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, (35): 1-15.
- Βασαρμίδου, Δ. & Σπαντιδάκης, Ι. (2015) *Διδασκαλία και μάθηση του γραπτού λόγου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ζερβού, Α. (2020) Εξιστορώντας την προσφυγιά στα παιδικά βιβλία και υπερβαίνοντας την παιδαγωγική λογοκρισία, *Κείμενα για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, (31): 1-24. Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.2478/2643-1555.121.1.2020001> (DOC) Προσφυγιά και μετανάστευση στα σύγχρονα παιδικά βιβλία (5) | alexandra zervou - Academia.edu (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).
- Ζερβού, Α. (2003) *Το παιχνίδι της ποιητικής δημιουργίας στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια. Για μια θεωρία της ομηρικής ποιητικής*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Ζερβού, Α. (2007) Ευγένιος ο παρωδός, της εποχής μας κληρωτός, ή οι περιπέτειες των λέξεων και των κειμένων. *Κείμενα για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, (6): 1-26.
- Ζερβού, Α. (1997) *Στη χώρα των Θαυμάτων*. Αθήνα: Πατάκης.

- Κανατσούλη, Μ. (2004) *Ιδεολογικές διαστάσεις της παιδικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κατάκη, Χ. (2012). *Το μωβ υγρό*. Αθήνα: Πεδίο.
- Κουρκούτας, Η. (2017) *Συναισθηματικές και Συμπεριφορικές Διαταραχές στα Παιδιά. Κλινικές και Ψυχοπαιδαγωγικές παρεμβάσεις στην οικογένεια και το σχολείο*. Αθήνα: Τόπος.
- Ν. 3500/2006 (ΦΕΚ 232/Α/24-10-2006).
- Παπαμιχαήλ, Σ. (2011) *Συνέπειες της έκθεσης των παιδιών στην ενδοοικογενειακή βία: Σύγχρονοι προβληματισμοί και τάσεις στην εγκληματολογική έρευνα και την αντεγκληματική πολιτική*. Στο Χαλκιά Αν. (επιμ.). *Η σύγχρονη Εγληματολογία, η αντιμετώπιση της και η Επιστήμη της Εγκληματολογίας. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη*, τόμος Ι. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παρίσης Ι. & Παρίσης Ν. (2009) *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*. Αθήνα: Πατάκης.
- Πατέρα, Α. & Τσιλιμένη, Τ. (2012) *Φιλαναγνωσία και κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Θεωρητικές προσεγγίσεις, δραστηριότητες και παιχνίδια*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Πολίτης, Δ (1996) Ο ρόλος του αναγνώστη και η Συναλλακτική Θεωρία της L. M. Rosenblatt, *Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας*, (11): 21-33.
- Σταυριανάκη, Μ., Κυριακοπούλου, Α., Ρίγκα, Α. & Νικολαΐδης, Γ. (2008) *Μεθοδολογία Delphi: Μια ποιοτική προσέγγιση του φαινομένου της βίας κατά ανηλίκων. Κοινωνική Εργασία*, (8): 7-28.
- Συμβούλιο της Ευρώπης (2011) *Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας*. Κωνσταντινούπολη. Διαθέσιμο στο <https://rm.coe.int/1680462536> (Τελευταία Πρόσβαση 17/08/23).